

УДК (UDC) 061.2 : 631.529 : 63+001.8 (477) «18/19»
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.1\(37\).571](https://doi.org/10.33782/eminak2022.1(37).571)

CONTRIBUTION OF SOUTH RUSSIA SOCIETY FOR ACCLIMATIZATION TO DEVELOPMENT AND SCIENTIFIC SUPPORT OF AGRICULTURE (END OF 19TH – BEGINNING OF 20TH CENTURY)

Inna Demuz

National Scientific Agricultural Library
of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
e-mail: demuz_inna@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5936-2386>

ABSTRACT

The aim of this paper is to analyze the contribution of the South Russia Society for Acclimatization, founded in Kharkiv in 1896, to the scientific support of certain branches of agriculture – horticulture, beekeeping, sericulture, poultry, etc.

The scientific novelty of the study is in highlighting the basic principles of the Society's activity, its composition and structure, main areas of activity, achievements, and contribution of the organization to the study of acclimatization processes for the development of agriculture.

The methodology of the study is problem-chronological, comparative-historical, descriptive methods, and source criticism have been used, and the network model of science and the institutional approach to the analysis of the history of Ukrainian science have been tested.

Conclusions. It has been found out that the main achievements of the Society were: the publishing of a bulletin on agriculture, agricultural industry, trade and education – '*Izvestiia Yuzhno-Russkogo Obshchestva Akklimatizatsii*'; dealing with environmental issues, in particular, establishing the first tree-planting holidays in the Russian Empire, which, moreover, contributed to the ecological education of the younger generation; setting up school gardens at primary and secondary educational institutions, in which the learners were not only engaged in horticulture but also in vegetable gardening, forestry, beekeeping, sericulture and other branches of agriculture; establishing one of the first beekeeping and sericulture stations in the Russian Empire, and a profession-oriented museum with beekeeping courses; setting up of a city garden and a vivarium, which became the basis of Kharkiv State Zoological Park functioning today; holding the first exhibitions in the city: horticulture and crop production; aquariums, terrariums and indoor plants; poultry farming The Society also took care of the issues of fish farming and fishing.

In addition to tasks of a practical nature, the members of the Society carried out active popularization and scientific work, and delivered scientific reports on the most important issues of acclimatization of plants and animals, agriculture, etc.

Among the famous members of the South Russia Society for Acclimatization were: academician P.V. Ovsianynkov, professors O.F. Brandt, A.Ye. Zaikevych, P.A. Hordieiev, P.T. Stepanov, landowners I.I. Karazin and F.E. Falz-Fein, the Alchevskiy family – Candidate of Natural Sciences Dmytro Oleksiiovych Alchevskiy and Khrystyna Dmytrivna Alchevska, and others.

Keywords: acclimatization of plants and animals, South Russia Society for Acclimatization, agriculture, poultry farming, sericulture, beekeeping, horticulture

ВНЕСОК ПІВДЕННО-РОСІЙСЬКОГО ТОВАРИСТВА АКЛІМАТИЗАЦІЇ У РОЗВИТОК І НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Інна Демуз

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України (Київ, Україна)
e-mail: demuz_inna@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5936-2386>

АНОТАЦІЯ

Метою статті є аналіз внеску заснованого у 1896 р. у Харкові Південно-Російського товариства акліматизації у наукове забезпечення окремих галузей сільського господарства – садівництва, бджільництва, шовківництва, птахівництва тощо.

Наукова новизна дослідження полягає у висвітленні основоположних засад діяльності товариства, його складу та структури, основних напрямів діяльності, здобутків, внеску осередку у вивчення акліматизаційних процесів задля розвитку сільського господарства.

Методологія дослідження. Використовувалися проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий методи, джерелознавча критика, а також апробувалася мережева модель науки та інституційний підхід до аналізу історії української науки. Основою джерельної бази для підготовки статті стали річні звіти наукового товариства.

Висновки. Встановлено, що головними здобутками товариства стало: видання часопису з питань сільського господарства, сільськогосподарської промисловості, торгівлі та просвітництва – «Известия Южно-Русского общества акклиматизации»; опіка питаннями екології, зокрема, шляхом упровадження перших у Російській імперії свят деревонасаджень, які, до того ж, сприяли екологічному вихованню підростаючого покоління; облаштування шкільних садів при нижчих і середніх навчальних закладах, де займалися не лише садівництвом, а й городництвом, лісівництвом, бджільництвом, шовківництвом та іншими галузями сільського господарства; відкриття однієї з перших у Російській імперії станцій бджільництва та шовківництва, профільного музею, при якому засновано курси бджільництва; облаштування міського саду та віварію, який став зародком функціонуючого сьогодні Харківського державного зоологічного парку; проведення перших у місті виставок: садівництва та рослинництва; акваріумів, тераріумів і кімнатних рослин; птахівництва. Товариство опікувалося також питаннями рибництва і рибальства.

Крім завдань практичного характеру члени осередку проводили активну популяризаційну та наукову роботу, виголошували наукові доповіді з найважливіших питань акліматизації рослин і тварин, сільського господарства тощо.

Серед відомих членів Південно-Російського товариства акліматизації були: академік П.В. Овсянников, професори О.Ф. Брандт, А.С. Зайкевич, П.А. Гордеев, П.Т. Степанов, землевласники І.І. Каразін та Ф.Е. Фальц-Фейн, родина Алчевських – кандидат природничих наук Дмитро Олексійович і Христина Дмитрівна й ін.

Ключові слова: акліматизація рослин і тварин, Південно-Російське товариство акліматизації, сільське господарство, птахівництво, шовківництво, бджільництво, садівництво

На сьогоднішній день науково-організаційні основи становлення вітчизняної акліматизаційної справи, теоретичні засади якої закладені німецьким ботаніком-географом А. Гумбольтом (акліматизація рослин) і російським біологом французького походження проф. К.Ф. Рулье (акліматизація тварин), досліджені досить ґрунтовно, проте інституалізація цього напрямку потребує деталізації щодо внеску як окремих персоналій, так і наукових товариств у розвиток галузі. Тим більше, що на теренах України перші спостереження та випробування нових методів акліматизації рослин проводилися вже з початку ХІХ ст., зокрема, братами Василем та Іваном Каразіним – у закладеному ними акліматизаційному саду поблизу Краснокутська (на Харківщині), згодом – А. Муравйовим-Апостолом на Полтавщині, а також іншими вченими й аматорами. Першим дослідником у Російській імперії, який зайнявся питаннями вивчення акліматизації тварин, став член Московського товариства дослідників природи А. Богданов, з ініціативи якого при Імператорському Московському товаристві сільського господарства створено Комітет з акліматизації тварин і рослин, перетворений згодом на самостійне Імператорське Російське товариство акліматизації тварин і рослин. На українських теренах у ХІХ – на початку ХХ ст. серед об'єднань, які працювали у цьому напрямку, виділяємо Південно-Російське товариство акліматизації (Харків) та Одеське товариство акліматизації тварин і рослин (Одеса).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід відзначити, що діяльність Південно-Російського товариства акліматизації, як цілісного історичного явища, не ставала об'єктом досліджень. Воно згадується винятково у контексті вивчення персоналій окремих учених-природознавців, зокрема, братів Каразіних¹, проф. О.Ф. Брандта², Ф.Е. Фальц-Фейна³ й ін. У дослідженнях Г. Звонкової⁴, М. Караванської⁵, С. Рудої⁶, присвячених природничим науковим товариствам Харкова, лише побіжно висвітлюються його основні здобутки. Роль даного осередку у розвитку садово-паркових ансамблів України відображено у дисертації

¹ Березюк Н.М., Грамма В.Н. Слід добрий і вічний на землі Слобожанській (Іван Назарович Каразін та його нащадки) // UNIVERSITATES: Наука и просвещение: Научно-популярный ежеквартальный журнал. 2003. № 2 (14). С. 26-33; Кібкало В. На честь родини Каразіних [про новий сорт яблуні] // Сад, виноград і вина України. 1999. № 3/4. С. 14-15; Курдюк М.Г. Каразінський сад // Світогляд: науково-популярний журнал. 2015. № 1 (51). С. 48-56; Хрідочкін А.В. Суспільно-політичні погляди В.Н. Каразіна: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2001. 17 с.

² Корольов А.Г. Професор Олександр Федорович Брандт (до 170-річчя з дня народження) // Ветеринарна медицина України. 2015. № 1. С. 34-35; Харьков и губерния на страницах газеты «Южный край» (1880-1918). Ч. 5 (1897-1899) / Харьковская гос. научн. библиотека им. В.Г. Короленко; сост. Т.В. Гологорская и др. Харьков, 2008. 283 с.

³ Аблицов В. Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті. Київ: КИТ, 2007. 436 с.

⁴ Звонкова Г.Л. Розвиток природничих і технічних наук у Харкові в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 2005. 232 арк.

⁵ Караванська М.Ю. Природничо-наукові з'їзди в історії української науки (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 2006. 190 арк.

⁶ Наукові товариства – феномен просвітництва і культури // Павленко Ю.В., Руда С.П., Хорошева С.А., Храмов Ю.О. Природознавство в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах. Київ: Видавничий дім «Академперіодика», 2001. С. 374-391; Руда С. Товариства природознавців при Харківському університеті (ХІХ – поч. ХХ ст.) // Праці Наукового Товариства імені Шевченка. Львів, 2000. Т. IV. Студії з поля історії української науки і техніки. С. 85-98.

В. Гамалії⁷, у поширенні природоохоронних заходів та екологічної освіти – у працях В. Борейка⁸ та Г. Пустовіта⁹. Серед громадськості активно поцінуються заслуги товариства у заснуванні Харківського зоологічного парку, що відображено у тому числі не лише в наукових працях, а й популярних дописах в мережі Інтернет¹⁰. Проте внесок товариства у вивчення акліматизаційних процесів для розвитку окремих галузей сільського господарства комплексно не вивчався, що робить цю тему актуальною і, відповідно, зумовлює **мету даної публікації**.

Дослідницькі завдання полягають у висвітленні основоположних засад діяльності зазначеного товариства, його складу та структури, основних напрямів діяльності, здобутків, внеску осередку у розвиток і наукове забезпечення окремих галузей сільського господарства, зокрема – садівництва, бджільництва, шовківництва, птахівництва тощо. Основою джерельної бази стали річні звіти товариства.

Південно-Російське товариство акліматизації, створене у 1896 р. як регіональне з осередком у Харкові, поширювало діяльність на Харківську, Полтавську, Катеринославську і Таврійську губернії. Керівний склад товариства на 1899 р.: покровитель – князь Костянтин Костянтинович, голова Правління – управляючий державними маєтностями Харківської і Полтавської губерній В.М. Козлов, заступник голови – проф. О.Ф. Брандт¹¹. Серед почесних членів товариства були як високопосадовці, так і наукова еліта країни: міністр землеробства і державних маєтностей О.С. Єрмолов, колишній заступник міністра землеробства і державних маєтностей О.О. Нарішкін, директор Лісового департаменту Ф.П. Нікітін, харківський губернатор Г.А. Тобізен, професор Імператорського Харківського університету П.Т. Степанов, голова Московського сільськогосподарського товариства князь О.Г. Щербатов, академік П.В. Овсянников, землевласники І.І. Каразін і Ф.Е. Фальц-Фейн та ін., що свідчить про його популярність, визнання й урядову підтримку. Серед пожиттєвих членів товариства слід назвати професорів А.Є. Зайкевича, П.А. Гордєєва, родину Алчевських – кандидата природничих наук Дмитра Олексійовича, Христину Дмитрівну й ін. Товариство функціонувало за підтримки відомих учених, які часто запрошувалися в якості публічних лекторів: Д.І. Менделєєва, М.М. Бекетова, К.А. Тімірязєва, А.С. Фамінцина, Д.Н. Кайгородова, В.А. Фаусака, Г.А. Надсона.

З 1897 р. товариством видавалися «Известия Южно-Русского общества акклиматизации» – журнал з питань сільського господарства, сільськогосподарської промисловості, торгівлі та просвітництва. Виходив 9 разів на рік у типографії газети

---

⁷ Гамалія К.М. Садово-паркові ансамблі України XVIII-XIX століть в історико-природничому контексті: дис... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 2007. 172 арк.

⁸ Борейко В.Е. Деятельность первых общественных природоохранительных организаций Украины (до 1917 года) // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологический. 1987. Т. 92. Вып. 4. С. 134-143.

⁹ Пустовіт Г.П. Деякі аспекти розвитку і становлення екологічної освіти і виховання учнів у позашкільних навчальних закладах // Збірник наукових праць: Педагогічні науки. 2005. Вип. 40. Херсон. С. 385-394.

¹⁰ История Харьковского зоопарка: от аквариума до глобальной реконструкции. URL: <https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/a1174894-istorija-kharkovskoho-zooparka-ot-akvariума-do-hlobalnoj-rekonstruktsii>.

¹¹ Отчет о деятельности Южно-Русского общества акклиматизации за 1899 год // Известия Южно-Русского общества акклиматизации. 1900. № 6, июнь. С. 16.

«Харківський листок»; головним редактором був К.В.Петров. Мета видання часопису – поширення серед населення корисних знань щодо розвитку різних галузей рослинництва і тваринництва: вивчення маловідомих, корисних для сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, тварин і рослин; висвітлення досліджень методів покращення місцевих порід тварин і сортів рослин, та акліматизація нових; методи раціонального ведення рибальства; природоохоронна діяльність; посередництво у забезпеченні селян посадковим матеріалом і племінними тваринами; просвітницька діяльність серед селян та їхніх дітей стосовно вивчення природи, любові до рослинного і тваринного світів тощо.

Програма кожного номера включала наступні рубрики: повідомлення про урядові та суспільні заходи щодо галузей рослинництва і тваринництва; відкриття та винаходи у сільському господарстві; окремі монографії та статті з питань рослинництва і тваринництва; відділ кореспонденції з відповідями на запитання дописувачів; бібліографія книг та інших видань з сільськогосподарської і природничої тематики; журнали засідань Південно-Російського товариства акліматизації та його відділів, доповіді, оприлюднені на зібраннях товариства.

У 1899 р. в бібліотеці товариства нараховувалося 332 назви в 371 томі: 45 – бджільництво; 24 – шовківництво; 11 – птахівництво; 12 – рибництво; 41 – скотарство; 47 – рослинництво, садівництво, городництво, лісництво; 59 – природознавство та акліматизація; 93 – довідкова література, звіти, статuti, програми¹². У наступному, 1900 р. кількість друкованої продукції вже склала 634 назви¹³.

Одним із завдань Південно-Російського товариства акліматизації було «поширення в середовищі підростаючого покоління любові до вивчення природи, деревонасаджень і усвідомлення ним важливості збереження суспільних і приватних садів, розплідників тощо», що дало підстави проф. О.Ф.Брандту запропонувати в 1897 р., на зразок досвіду США, проведення і в Російській імперії шкільних свят деревонасаджень¹⁴. До організаційної комісії, окрім членів товариства, ввійшли педагоги та садоводи. Місцем для насаджень обрано спочатку міську площу біля іподрому на Сумському шосе, згодом – міський парк. Саджанці були надані як Департаментом лісництва, так і приватними садовими установами. Висадка дерев координувалася фахівцями відповідного департаменту, допомагали також студенти Харківського землеробського училища. До участі у святі було залучено близько 3 тис. учнів початкових народних шкіл м.Харкова: Олександрівського ремісничого притулку, жіночої школи Благодійного товариства, жіночої школи Товариства безпритульних сиріт, повітового училища, Олександрівського міського ремісничого училища, усіх міських приходських, початкових училищ і недільних шкіл, які утримувалися з міського бюджету та на

---

¹² Отчет о деятельности Южно-Русского общества акклиматизации за 1899 год (продолжение) // Известия Южно-Русского общества акклиматизации. 1900. № 7, июль. С. 29-30.

¹³ Отчет о деятельности Южно-Русского общества акклиматизации за 1900 год // Известия Южно-Русского общества акклиматизации. 1900. Харьков: Типография газеты «Харьковский листок», 1902. С. 20.

¹⁴ Школьный праздник деревонасаждения, устроенный Южно-Русским обществом акклиматизации в г. Харькове 16 апреля 1898 года (Отчет Правления Общества об организации праздника и описание его) // Известия Южно-Русского общества акклиматизации. 1899. № 1, январь. С. 24.

кошти Харківського товариства грамотності, жіночої недільної школи Х.Д. Алчевської, Основ'янського початкового народного училища¹⁵.

Членом товариства С.О. Чернишевим підготовлено та видано брошуру «Дерева та їхня користь» для поширення з просвітньою метою серед учасників свята (брошура згодом була рекомендована як навчальний посібник для середніх закладів освіти, учительських семінарій і двокласних сільських шкіл Міністерства народної освіти, а також для народних бібліотек і читалень); головою Харківського гімнастичного товариства А.М. Черевковим розроблено програму дитячих розваг на період проведення свята; С.С. Соколов пожертвував відсортовані пакетики з насінням квітів для роздачі учасникам свята¹⁶. Свято деревонасаджень відбулося 16 квітня 1898 р.

Південно-Російське товариство акліматизації було першим у Російській імперії, що започаткувало таку ініціативу, згодом ставши координатором подібним свят у всіх українських губерніях. Товариство розробляло та надсилало відповідні циркуляри й інструкції у земські управи, училищні епархіальні ради, директорам гімназій і реальних училищ.

Вдруге свято деревонасаджень під назвою «Дитячі прогулянки з висадкою дерев і кущів», уже скромнішого масштабу, було організоване товариством 15 квітня 1901 р. на території циклодрому та виставки рослинництва. Кількість учасників свята обмежувалася 800 особами. До організаційної комісії увійшли Д.О. і Х.Д. Алчевські, О.Ф. Брандт, Е.Д. Гордєєв, А.П. Грищенко, Л.Ф. Дамроф, М.І. ф. Магнус, С.О. Чернишов¹⁷. За підтримки Харківського товариства сприяння фізичному вихованню проведено рухливі ігри.

Загалом, деревонасадження і шкільні сади, облаштовані товариством, мали за мету: а) розвиток фізичних сил учнів, привчання дітей до праці; б) виховання у дітей естетичних почуттів, поваги до природи, усвідомлення важливості збереження садів, розплідників, захисту птахів і тварин; в) навчання учнів основним прийомам сільськогосподарських робіт; г) поширення серед населення інтересу до деревонасаджень, а також корисних свідчень із сільського господарства загалом; д) поширення серед населення кращих сортів плодкових та інших дерев, городини, а також порад із бджільництва та шовківництва¹⁸.

Товариство клопотало також про відкриття шкільних садів при нижчих і середніх навчальних закладах усіх відомств, причому під шкільним садівництвом розумілося: а) садівництво (розведення плодкових дерев, ягідних кущів і декоративних рослин); б) городництво; в) лісівництво; г) бджільництво; д) шовківництво й інші галузі сільського господарства.

Спеціально створені Комітети з облаштування деревонасаджень і шкільних садів при Південно-Російському товаристві акліматизації склалися з 6 членів, обраних зі складу товариства; спеціально призначених відомством від тих навчальних закладів, де організовувалися такі сади; представників місцевого

---

¹⁵ Ibid. С. 27, 28.

¹⁶ Ibid. С. 29, 30.

¹⁷ Отчет по празднику древонасаждения 15 апреля 1901 г. // Известия Южно-Русского общества акклиматизации. 1902. Харьков: Типография газеты «Харьковский листок», 1903. С. 17.

¹⁸ Положение о Комитете по устройству древонасаждений и школьных садов при Южно-Русском обществе акклиматизации // Известия Южно-Русского общества акклиматизации. 1902. Харьков: Типография газеты «Харьковский листок», 1903. С. 53.

губернського земства чи інших установ, які утримували училища зі шкільними садами; інспектора шкільних садів, запрошеного Комітетом. До обов'язків Комітету входили: а) опіка над шкільними садами, обговорення та реалізація різних заходів щодо розвитку діяльності існуючих і заснування нових шкільних садів, а також організація деревонасаджень; б) комунікація через Правління товариства зі всіма установами й особами, які займалися справою деревонасаджень і шкільними садами; в) організація відповідних закладів та установ; г) складання інструкцій і програм щодо організації деревонасаджень і шкільних садів, а також навчальних занять у них; д) укладання річних звітів про діяльність Комітету. Кошти Комітету формувалися з асигнувань товариства, субсидій і пожертв урядових і громадських організацій, приватних осіб, прибутків від облаштованих Комітетом заходів тощо¹⁹.

Відкриті при товаристві у 1897 р. станція бджільництва і шовківництва, а також профільний музей, стали одними з перших подібних установ у Російській імперії. За 1899 р. станцію відвідало – а це були як гості з різних губерній краю, так і учні місцевих спеціальних шкіл та освітніх закладів – більше 1067 осіб²⁰. Під керівництвом зберігача музею А.О. Свиренка здійснювалися огляди місцевих пасік і консультування бджолярів. Музей регулярно поповнювався прикладними експонатами та науковими профільними виданнями. Так, у 1899 р. Г. Коренев надав до музею 3 оригінальні вулики власної конструкції; Поллак, відомий бджоляр регіону, – вулик для переносного бджільництва, а також 3 екземпляри бражника «мертва голова» – ворога бджіл; Г. Лящик, ревізор Лубенського лісництва, – цінну колекцію лікарських трав Лубенського повіту; проф. О.Ф. Брандт – експонати кавказького бджільництва; препарат Імператорського Харківського університету Л.Ф. Манжосс організував вітрину з опудалами тварин і птахів – шкідників бджільництва²¹. У 1900 р. викладачем Харківського землеробського училища С.О. Ляпидевським був прочитаний безкоштовний демонстративний курс лекцій з шовківництва²², А.О. Свиренком організовано демонстративне вигодовування шовковиків, прочитано 5 лекцій з бджільництва.

При музеї засновано курси практичного бджільництва, а також підготовки відповідних фахівців для місцевих господарств. Функціонувала майстерня з виготовлення бджільницького приладдя; організовано продаж інвентарю, виготовленого у майстерні. У 1899 р. при товаристві закладено власну пасіку, висаджено медоносні культури (фацелію, бораго, резеду тощо)²³.

На початок ХХ ст. остаточно оформилися відділи товариства: рибництва, бджільництва, рослинництва, птахівництва, шовківництва.

І відділення – Харківське товариство любителів рибництва і рибальства. Облаштовано демонстративний рибник (ставок з вирощування риби). У 1901 р.

¹⁹ Ibid. С. 54, 55.

²⁰ Отчет о деятельности Южно-Русского общества акклиматизации за 1899 год (продолжение) // Известия Южно-Русского общества акклиматизации. 1900. № 7, июль. С. 22.

²¹ Ibid. С. 23, 24.

²² Отчет о деятельности Южно-Русского общества акклиматизации за 1900 год // Известия Южно-Русского общества акклиматизации. 1900. Харьков: Типография газеты «Харьковский листок», 1902. С. 17.

²³ Отчет о деятельности Южно-Русского общества акклиматизации за 1899 год (продолжение) // Известия Южно-Русского общества акклиматизации. 1900. № 7, июль. С. 26, 27.

виголошено доповідь С.М. Каменського про рибу в річках Лопань, Харків, Уда, Донець, Дон; доповідь О.Ф. Брандта про рибальство в Румунії²⁴.

II відділення – Харківське товариство бджолярів і любителів бджільництва. У 1901 р. заслухано доповіді А.О. Свиренка про Слов'янську сільськогосподарську виставку 1901 р., С.О. Мокржецького – про медоносні рослини Криму. Відділ займався дослідженнями стану бджільництва Харківської губернії. Функціонували профільна бібліотека та музей бджільництва (який у 1901 р. відвідало 1 905 осіб згідно записів у книзі). В музеї продовжувалися читання безкоштовних курсів із бджільництва (проф. О.Ф. Брандт, наглядач станції А.О. Свиренко, С.О. Ляпидевський)²⁵. На 1901 р. пасіка складалася з 15 сімей²⁶.

III відділення – рослинництва, яке у 1900 р. проводило посіви медоносних рослин, дерев (зокрема сосни), займалося організацією та проведенням виставки²⁷, про яку мова піде нижче. З 1901 р. відділ облаштовував розарій.

IV відділення – птахівництва. З 1898 р. відділення опікувалося пташником, де утримувалося багато порід курей, павичі, фазани, гуси, качки, голуби тощо. Організовано продаж продуктів птахівництва²⁸. Наглядачкою пташника була В.С. Чесновська. У 1901 р. Х.І. Клейн виголосив доповідь про промислове птахівництво, К.Г. Гліноєцький представив сконструйований ним інкубатор, О.Ф. Дамроф презентував захисні (від паразитів) ізолятори для птиці²⁹. Розпочато будівництво нового приміщення пташника, в основу побудови якого покладено проєкт відомого фахівця з сільськогосподарської архітектури проф. Косякова³⁰.

V відділення – шовківництва – займалося показовим вигодовуванням шовковиків, влаштовувало безкоштовні публічні курси з шовківництва (лектор С.О. Ляпидевський)³¹.

До складу Південно-Російського товариства акліматизації на засіданні 7 травня 1900 р. увійшов іногородній відділ – Ново-Водолазьке товариство бджільництва (с. Нова Водолага Харківського повіту тієї ж губернії), засноване за сприяння І.С. Кгаєвського. Склад товариства – 51 член і 59 паїв; голова – І.С. Кгаєвський, заступник голови – І.Ф. Дорошенко, скарбничий – А.М. Подгорний, секретар – В.І. Курган³². Проте вже у наступному році Ново-Водолазьке товариство бджільництва було ліквідоване. У 1901 р. до складу товариства в якості

---

²⁴ Отчет о деятельности Южно-Русского общества акклиматизации за 1901 год // Известия Южно-Русского общества акклиматизации. 1902. Харьков: Типография газеты «Харьковский листок», 1903. С. 12.

²⁵ Ibid. С. 13.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Отчет о деятельности Южно-Русского общества акклиматизации за 1900 год // Известия Южно-Русского общества акклиматизации. 1900. Харьков: Типография газеты «Харьковский листок», 1902. С. 23.

²⁸ Ibid. С. 25.

²⁹ Отчет о деятельности Южно-Русского общества акклиматизации за 1901 год // Известия Южно-Русского общества акклиматизации. 1902. Харьков: Типография газеты «Харьковский листок», 1903. С. 15.

³⁰ Ibid. С. 16.

³¹ Ibid. С. 14.

³² Отчет о деятельности Южно-Русского общества акклиматизации за 1900 год // Известия Южно-Русского общества акклиматизации. 1900. Харьков: Типография газеты «Харьковский листок», 1902. С. 26, 27.

іногороднього відділу ввійшов також «Травневий союз» м. Севська (Брянська область Російської Федерації; колишня Сіверщина)³³.

Ініціатива облаштування першої у Харкові Південноросійської виставки садівництва і рослинництва у 1900 р. належала члену Правління товариства Д.О. Алчевському; організацією виставки займався редактор харківського журналу «Промышленное садоводство и огородничество», спеціаліст із садівництва при Департаменті землеробства, голова відділу рослинництва при товаристві – Микола Іванович Кічунов, який і став очільником Організаційного комітету виставки. Опікуном виставки був князь Костянтин Костянтинович, почесним головою – харківський губернатор і таємний радник Герман Августович Тобізен, членами – професори П.А. Гордєєв, А.П. Шимков, інженер-архітектор В.В. Величко й ін. місцеві землевласники, садоводи, викладачі університету, вчителі³⁴.

Програма виставки передбачала організацію кількох відділів: I – вироби розплідника та плодового саду; II – городництво і баштанництво; III – лікарські та медоносні рослини; IV – декоративне садівництво; V – розведення дерев і лісництво; VI – продукти технологічної переробки плодів та овочів; VII – садова техніка; VIII – насінневий; IX – шкільні сади і вироби шкільних розплідників; X – селянське садівництво і городництво; XI – література³⁵.

28 серпня – 4 вересня 1900 р. представлено експонати квітникарства, городництва і плодівництва, 8-18 вересня 1900 р. – городництва, плодівництва, лісництва і насінництва. Район діяльності виставки поширювався на увесь південний регіон Російської імперії, включаючи Крим і Кавказ, а також Курську, Чернігівську та Воронежську губернії. Для оцінки експонованих предметів скликалися експертні комісії по відділах. Територію для облаштування виставки надали Харківський ветеринарний інститут, Імператорський Харківський університет і Харківське товариство велосипедистів³⁶. Кошти були виділені як Міністерством землеробства і державних маєтностей, так і приватними особами. Зазначене міністерство відрядило на виставку власних спеціалістів – князя В.І. Масальського, І.І. Мамонтова, М.В. Ритова; С.О. Мокржецьким організовано демонстраційні читання, присвячені питанням боротьби зі шкідниками рослин, І.Ф. Крауліком – виготовлення ягідно-фруктових вин, С.С. Соколовим – сушку плодів і ягід. Х.І. Клейн і Л.К. Клейн організували народну їдальню і чайну для бідних верств населення, а також робітників виставки³⁷.

До 1909 р. товариство, не дивлячись на нестачу фінансування й інші організаційні труднощі, з якими стикалися усі подібні організації, зуміло суттєво розширити напрями своєї діяльності. Так, на 1 січня 1909 р. товариство нараховувало у своєму складі 250 осіб: 20 почесних, 60 пожиттєвих, 179 дійсних членів³⁸. Головою товариства обрано Сергія Михайловича Кузнецова, заступником

³³ Отчет о деятельности Южно-Русского общества акклиматизации за 1901 год // Известия Южно-Русского общества акклиматизации. 1902. Харьков: Типография газеты «Харьковский листок», 1903. С. 8.

³⁴ Первая Южно-Русская выставка садоводства и растениеводства в Харькове в 1900 году. Сост. Н.И. Кичунов // Известия Южно-Русского общества акклиматизации. 1901. СПб., 1902. С. 7, 8, 9.

³⁵ Ibid. С. 11-16.

³⁶ Ibid. С. 19.

³⁷ Ibid. С. 22.

³⁸ Отчет о деятельности Южно-Русского общества акклиматизации за 1907 и 1908 годы // Известия Южно-Русского общества акклиматизации. 1907-1908. Харьков: Типография газеты «Утро», 1909. С. 7.

голови – П.О. Пахомова, скарбничим – М.М. Бутова, членами Правління – О.П. Полтавця, К.П. Реймерса, А.О. Потебню. Відділ рибництва і гурток любителів акваріумів очолював Л.Г. Яковлев; відділ бджільництва – В.П. Ільїнський, згодом – М.В. Лазарев; відділ птахівництва – М.П. Мінаєв, згодом – В.Є. Брунст³⁹.

Просвітні завдання товариства реалізовувалися через виголошення низки доповідей: «Про використання бізонів для сільськогосподарських робіт у маєтку Фальц-Фейна» (О.Ф. Брандт), «Про Всеросійський з'їзд птахівників у Москві, значення птахівництва у сільському господарстві у зв'язку з історією відділу орнітології Імператорського товариства акліматизації» (М.П. Мінаєв), «Теорія і практика грядкової культури хлібів» (Н.А. Демчинський), «До питання про промислову культуру персикових дерев у південній частині Курської та Харківської губерній. Виведення персика з кістки» (М.І. Дагаєв), «Птахівництво в Харківській губернії як галузь селянського господарства» (В.Є. Брунст), «Акліматизаційний сад Фальц-Фейна і його значення в акліматизації тварин» (М.Ф. Іванов). У 1907-1908 рр. товариством організовано демонстративне вигодовування шовковиків у музеї та міському парку з детальними роз'ясненнями технології⁴⁰.

Товариство займалося облаштуванням міського саду та прилеглих територій з усіма господарськими прибудовами. Кількість платних відвідувачів саду така: 1906 р. – 28 031 чол., 1907 р. – 50 109 чол., 1908 р. – 60 109 чол.; безкоштовно сад відвідали учні: 1907 р. – 9 технічних і ремісничих училищ (405 осіб), 4 чоловічих гімназій (124 особи), 8 жіночих гімназій (244 особи), 57 міських шкіл і притулків (2 250 осіб), 50 осіб військових – разом 3 070 осіб; у 1908 р. – уже 3 203 особи, з яких: 10 технічних і ремісничих училищ (389 осіб), 5 чоловічих гімназій (226 особи), 10 жіночих гімназій і інститутів (343 особи), 2 вищих навчальних закладів (74 особи), 50 міських шкіл і притулків (2 431 особа), 50 осіб військових⁴¹.

Відділ птахівництва у 1907-1908 рр. опікувався поширенням породистої птиці та корисних знань із птахівництва (щодо вигодовування, утримання, лікування тощо). Відділ організував продаж корисної літератури з питань раціонального розведення птиці; безкоштовну роздачу птиці та яєць селянам і сільськогосподарським товариствам Харківської губернії; продаж яєць і птиці з власного пташника й інших господарств, а також інвентарю для ведення птахівництва⁴². У зразковому пташнику утримувалися різні породи як суто господарської птиці – курей, гусей, качок, так і декоративної – фазанів, павичів, журавлів, страусів, лебедів, чапель. Пташник приймав участь у двох виставках: Харківській (повітовій) і Полтавській, облаштованій Російським товариством сільськогосподарського птахівництва. На Харківській виставці пташник експонував вітрину книг із птахівництва, птицю, колекції яєць, інкубатор, за що отримав малу золоту медаль; на Полтавській виставці були експоновані декоративна і сільськогосподарська птиця (отримано золоту та срібну нагороди)⁴³.

Відділ рослинництва, маючи за мету «вивчення нових і маловідомих, корисних для сільського господарства і сільськогосподарської промисловості рослин, посередництво у справі постачання зацікавлених сторін насінням і саджанцями», у

³⁹ Ibid. С. 7, 8.

⁴⁰ Ibid. С. 9.

⁴¹ Ibid. С. 10.

⁴² Ibid. С. 78, 79.

⁴³ Ibid. С. 100.

1907-1908 рр. зосередився на справі акліматизації рослин і популяризації продуктивних для сільського господарства сортів, для чого облаштував спеціальну ділянку під посіви⁴⁴. Останні здійснювалися за розробленою проф. Красновим програмою, яка передбачала висів:

1) усіх рослин сільськогосподарського значення: а) хлібні злаки: жито, овес, ячмінь, пшениця, просо, гречка, рис, кукурудза тощо; б) олійні: соняшник, коноплі, льон, мак; в) прядильні; г) кормові: коренеплоди і 50 сортів однорічних і багаторічних трав; д) баштанні: огірки, дині, кавуни, гарбузи; е) городні: коренеплоди, листяні, бобові; є) лікарські: ревінь, шавлія, м'ята; ж) медоносні (сахалінська гречка, фацелія, резеда);

2) тих багаторічних рослин (головним чином дерев і кущів), які були придатними саме для Харківської губернії.

За відсутності достатніх коштів для закупівлі насіння та саджанців цих рослин товариство отримало значну допомогу від: Уманського училища садівництва (надано 35 видів рослин), Пензенського училища садівництва – 30 видів, Імператорського Нікітського ботанічного саду – 38 видів, Помологічного саду та розплідника доктора Е.Л. Регеля і Я.К. Кессельринга – 140 видів, Харківсько-Полтавського управління землеробства і державних маєтностей – 20 видів⁴⁵.

Відділ рослинництва приділяв значну увагу акліматизації рослин, зокрема персиків і абрикосу.

Віварій, відкритий при товаристві у 1903 р., став зародком зоологічного саду (сьогодні це Харківський державний зоологічний парк). Велику пожертву тварин (антилопи, олені, буйволи, верблюди, вівці, страуси, лебеді, фазани) здійснив почесний член товариства Ф.Е. Фальц-Фейн; В.В. Медор подарував ведмедя, козу і мавпу. У 1908 р. у віварії утримувалося 128 тварин і 47 птахів (олені, антилопи, кози, вівці, осли, верблюди, буйволи, коні, лисиці, вовки, ведмеді, борсуки, білки, мавпи, кролі, морські свинки, собаки, куниці, їжаки; павичі, лебеді, страуси, фазани, голуби, журавлі, куріпки, орли, папуги, пугачі)⁴⁶. У догляді та лікуванні тварин допомогу віварію надавали працівники Харківського ветеринарного інституту.

Відділ бджільництва утримував профільну бібліотеку та музей. Останній до кінця 1907 р. нараховував 206 експонатів; бібліотека була укомплектована 148 назвами журналів і книг із бджільництва⁴⁷. Пасіка до кінця 1907 р. складалася з 46 сімейств рамкових вуликів⁴⁸. На засіданнях відділу виголошено доповіді Кондратенка про нові теорії бджільництва; Соколова – способи покращення колодного бджільництва; Кирилова – наукові основи медоваріння; прочитано лекції для учнів школи Харківського благодійного товариства, організовано оглядові екскурсії на пасіку. Проте відсутність достатньої кількості кваліфікованих бджолярів, які входили до складу відділення товариства (більшість його членів були пасічниками-любителями, які прагнули отримати професійні навички), суттєво гальмувала роботу відділу та залишила безліч нереалізованих ініціатив, як зазначалося у звіті про діяльність відділу. Тому головним завданням відділу на наступні роки стала підготовка власних практикантів-бджолярів, ґрунтовні дослідження стану бджільництва Харківської губернії.

⁴⁴ Ibid. С. 109, 110.

⁴⁵ Ibid. С. 111.

⁴⁶ Ibid. С. 113, 114, 116.

⁴⁷ Ibid. С. 130.

⁴⁸ Ibid. С. 131.

Склад товариства на 1 січня 1911 р. – 243 особи: 14 почесних, 59 пожиттєвих, 170 дійсних членів. Голова товариства – С.М. Кузнєцов, заступник голови – П.А. Пахомов, члени Правління – К.П. Реймерс, І.В. Федоров, М.П. Мінаєв, І.В. Ємельянов. Структура товариства: I відділення рибництва (голова – Л.Г. Яковлев); II відділення бджільництва (голова – М.В. Лазарєв); III відділення птахівництва (голова – В.Е. Брунст, згодом – А.М. Кирилов)⁴⁹.

За 1909-1910 рр. суттєво зросла просвітницька діяльність товариства. Виголошено доповіді А.М. Кирилова «Про заходи з покращення розвитку птахівництва Харківської губернії», «Про штучне птахівництво в Єгипті», «Про штучне виведення курчат і вирощування їх за методом Реомюра», «Про облаштування і обслуговування інкубаторію за методом Копіно», «Бджільництво як прибуткове господарство», О.О. Морозової «Становище торгівлі яйцями в Росії», «Кролівництво як допоміжний промисел у сільському господарстві», Л.Г. Яковлева «Новий напрямок в голубівництві», «Про II Всеросійський з'їзд птахівників і Московську виставку птахівництва», «Московський ринок для харківських любителів акваріумів», М.В. Лазарєва «Становище бджоли у світі тварин», І.В. Федорова «Про застосування до риб штучного дихання», І.О. Суслова «Про підігріті акваріуми», «Лікування риб нашатирним спиртом» тощо⁵⁰.

Облаштовані перша у Харкові виставка птахівництва та перша виставка акваріумів, тераріумів і кімнатних рослин⁵¹.

Вперше, поряд зі щорічним вигодовуванням шовковиків, на станції здійснено їх годування листям скорцонери. Розширено посівні площі товариства за рахунок оренди ділянки в 42 десятини т.зв. «Павлової дачі», де, окрім наділів, розташовувалися ставки (для розведення риби і птиці), луки, орна земля для організації показових городів, парк.

Товариство продовжувало опікуватися зоологічним садом, пташником, станцією шовківництва та бджільництва, акваріумом, ботанічним садом сільськогосподарських рослин. Ці допоміжні установи цілий рік приймали відвідувачів за платню у 5 коп., причому учні користувалися правом безкоштовного входу. За 1909 р. було 51 143 платних відвідувача, за 1910 р. – 65 828 (в цю кількість входило 6 944 відвідувачів виставки акваріумів). Безкоштовних відвідувачів: у 1909 р. – 3 915 осіб, з яких 9 ремісничих училищ (450 осіб), 7 гімназій і реальних училищ (300 осіб), 10 жіночих гімназій (365 особи), 60 міських шкіл і притулків (2 650 осіб), 150 осіб військових; у 1910 р. – уже 4 975 осіб, з яких: 11 технічних училищ (520 осіб), 10 чоловічих гімназій і реальних училищ (420 осіб), 14 жіночих гімназій (460 осіб), 76 міських шкіл і притулків (3 525 осіб), 50 осіб військових⁵².

Гурток любителів акваріумів, тераріумів і кімнатних рослин, що функціонував при відділі рибництва, суттєво розширив діяльність за рахунок великої кількості виголошених на засіданнях доповідей з питань кімнатного рибництва, організувавши заміські наукові екскурсії, провівши у 1910 р. першу в Харкові

⁴⁹ Отчет о деятельности Южно-Русского общества акклиматизации за 1909-1910 годы // Известия Южно-Русского общества акклиматизации. Харьков: Типография «Печатное искусство», 1911. С. II, III, IV.

⁵⁰ Ibid. С. IV.

⁵¹ Ibid. С. VI.

⁵² Ibid. С. VII.

виставку акваріумів, тераріумів і кімнатних рослин. Комітет організації виставки складався з голови І.В.Федорова, членів З.О.Балачинського, Г.Р.Бергмана, С.А.Кірста, І.О.Суслова, секретаря А.Н.Федотова⁵³.

Виставка з 16 експонентів була організована на території станції шовківництва та бджільництва. Найбільшим був відділ «Акваріуми прісноводні та їх мешканці», де, окрім місцевої фауни, присутньою була і тропічна. Відділ «Кімнатні та садові рослини» вирізнявся колекцією квіткового павільйону Ботанічного саду Імператорського Харківського університету, колекцією водяних рослин Ботанічного саду Харківського ветеринарного інституту. III відділ виставки – колекції водяних жителів та їхні вороги, IV відділ – тераріуми та їхні мешканці, V відділ – системи акваріумів, VI відділ – допоміжні апарати і пристрої. Виставка тривала в період з 22 серпня по 14 вересня 1910 р., її відвідало 6 874 особи, не рахуючи учнів з безкоштовним входом; гуртком видано цінну книгу «Супутник акваріуміста»⁵⁴.

Таким чином, Південно-Російське товариство акліматизації, яке функціонувало у Харкові з 1896 р. до встановлення радянської влади (наразі дата ліквідації осередку не встановлена), під керівництвом В.М.Козлова, а згодом – С.М.Кузнєцова, здійснило помітний вплив на розвиток і наукове забезпечення окремих галузей сільського господарства, зокрема – садівництва, бджільництва, шовківництва, птахівництва тощо. Заслугою товариства було: видання окремого часопису з питань сільського господарства та сільськогосподарської промисловості; опіка над питаннями екології, зокрема, шляхом упровадження перших у Російській імперії свят деревонасаджень, які, до того ж, сприяли екологічному вихованню підростаючого покоління; облаштування шкільних садів при нижчих і середніх навчальних закладах, в яких займалися не лише садівництвом, а й городництвом, лісівництвом, бджільництвом, шовківництвом та іншими галузями сільського господарства; відкриття однієї з перших у Російській імперії станції бджільництва та шовківництва, профільного музею, при якому засновано курси бджільництва; облаштування міського саду та віварію, який став зародком функціонуючого сьогодні Харківського державного зоологічного парку; проведення перших у місті виставок: 1) садівництва і рослинництва, 2) акваріумів, тераріумів і кімнатних рослин; 3) птахівництва. Поряд із цим товариство опікувалося також питаннями рибництва та рибальства. Крім завдань практичного характеру члени осередку проводили активну популяризаційну та наукову роботу, виголошували наукові доповіді з найважливіших питань акліматизації рослин і тварин, сільського господарства тощо.

REFERENCES

- Ablitsov, V.** (2007). «Halaktyka «Ukraina». *Ukrainska diaspora: vydatni postati* [«Galaxy «Ukraine». Ukrainian Diaspora: Outstanding Figures». Kyiv [in Ukrainian].
- Berezyuk, N.M., & Hramma, V.N.** (2003). Slid dobryy i vichnyy na zemli Slobozhans'kiy (Ivan Nazarovych Karazin ta yoho nashchadky) [A good and eternal trace on the Slobozhanska land (Ivan Nazarovych Karazin and his descendants)]. *UNIVERSITATES: Nauka i prosveshhenie*, 2 (14), 26-33 [in Ukrainian].
- Boreiko, V.E.** (1987). *Deiatelnost pervykh obshhestvennykh prirodookhranitelnykh organizatsiy Ukrainy (do 1917 goda)* [Activities of the first public environmental organizations in Ukraine

⁵³ Ibid. С. XVII.

⁵⁴ Ibid. С. XX, XXI, XXII.

- [until 1917)]. *Biulleten Moskovskogo obshchestva ispytatelei prirody. Otdel biologicheskii*, 92 (4), 134-143 [in Russian].
- Gologorskaia, T.V. (Comp.).** (2008). *Kharkov i guberniia na stranitsakh gazety "Yuzhnyi krai" (1880-1918) Vol. 5 (1897-1899)* [Kharkov and the province on the pages of the newspaper 'Southern Territory' (1880-1918) Vol. 5: (1897-1899)]. Kharkov [in Russian].
- Hamaliia, K.M.** (2007). *Sadovo-parkovi ansambli Ukrainy XVIII-XIX stolit v istoryko-pryrodnychomu konteksti* [Garden and park ensembles of Ukraine of the 18th –19th centuries in the historical and natural context]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Karavanska, M.Yu.** (2006). *Pryrodnycho-naukovi zyzdy v istorii ukrainskoi nauky (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Natural science congresses in the history of Ukrainian science (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Khridochkin, A.V.** (2001). *Suspilno-politychni pohliady V.N. Karazina* [V.N. Karazin's socio-political views]. *Candidate's thesis*. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Kibkalo, V.** (1999). Na chest rodyny Karazinykh [pro novyi sort yabluni] [In honor of the Karazin family [about a new variety of apple]. *Sad, vynohrad i vyna Ukrainy*, 3-4, 14-15 [in Ukrainian].
- Kichunov, N.I. (Comp.).** (1901). Pervaia Yuzhno-Rusaska vystavka sadovodstva i rastenievodstva v Kharkove v 1900 godu [The first South Russian exhibition of horticulture and crop production in Kharkov in 1900]. *Izvestiia Yuzhno-Russkogo obshchestva akklimatizatsii* (pp. 7-9). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Korolov, A.H.** (2015). Profesor Oleksandr Fedorovych Brandt (do 170-richchya z dnia narodzhennia) [Professor Alexander Brandt (to the 170th Anniversary of his birth)]. *Veterynarna medytsyna Ukrainy*, 1, 34-35 [in Ukrainian].
- Kurdiuk, M.H.** (2015). Karazynskyi sad [Karazin's Garden]. *Svitohliad*, 1 (51), 48-56 [in Ukrainian].
- Pavlenko, Yu.V., Ruda, S.P., Khorosheva, S.A., & Khramov, Yu.O. (Eds.).** (2001). Naukovi tovarystva – fenomen prosvitnytstva i kultury [Scientific societies are a phenomenon of enlightenment and culture]. In *Pryrodoznavstvo v Ukraini do pochatku XX st. v istorychnomu, kulturnomu ta osvithniomu kontekstakh*. Kyiv, pp. 374-391 [in Ukrainian].
- Pustovit, H.P.** (2005). Deiaki aspekty rozvytku i stanovlennia ekolohichnoi osvity i vykhovannia uchniv u pozashkilnykh navchalnykh zakladakh [Some aspects of the development and formation of environmental education and upbringing of the pupils in out-of-school educational institutions]. *Zbirnyk naukovykh prats: Pedahohichni nauky*, Vol. 40. Kherson, pp. 385-394 [in Ukrainian].
- Ruda, S.** (2000). Tovarystva pryrodoznavtsiv pry Kharkivskomu universyteti (XIX – pochatok XX st.) [Society of Naturalists at Kharkiv University (19th – early 20th centuries)]. *Pratsi Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka*, IV, 85-98 [in Ukrainian].
- Zvonkova, H.L.** (2005). *Rozvytok pryrodnychkykh i tekhnichnykh nauk u Kharkovi v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia* [Development of natural and technical sciences in Kharkiv in the second half of the 19th – early 20th century]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].